

Urmia University

Analysis of the role of geographical and climatic features of Hejaz in shaping the social structure and the outbreak of tribal wars in the Jahiliyyah era

Bahador Shahriari¹, Arman Forouhi² and Hasan Yaghouh Nia³

1- Assistant Professor, Islamic Knowledge Group, School of Theology, Imam Hossein University(AS), Tehran, Iran. b.shahriary1986@yahoo.com

2- Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran. A.Forouhi@meybod.ac.ir

3- Assistant Professor, Department of Geography, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran. yaghoubnia@meybod.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/01/13

Accepted:
2026/05/25

pp:
1- 17

Keywords:
Hijaz;
Jahiliyyah Era;
Tribal Wars;
Geographical Determinism;
Possibilism.

ABSTRACT

In the present study, focusing on the principle of the “dynamic and enduring relationship between environment and behavior,” the phenomenon of war is examined as one of the undeniable characteristics of the Age of Ignorance (Jāhiliyyah) in Hijaz. The importance of investigating the phenomenon of war during this period is such that it plays a significant role in understanding the transformations of that era. Given the significance of the subject, the main research question is: what influence did natural and climatic factors have on the groundwork and occurrence of conflicts in the Jāhiliyyah period? This article examines the hypothesis that the environmental characteristics and natural features of Hijaz had a considerable impact on social developments, particularly with regard to wars and battles in the region. The research method is historical-analytical, based on library sources (historical and geographical), through which relevant data and the research hypothesis are analyzed. The findings, which emphasize environmental influence rather than determinism, indicate that the nature and geography of Hijaz had a notable impact on the formation and configuration of a specific type of social structure and political fabric in the region. Adverse climatic conditions, the scarcity of fertile natural resources, minimal utilization of the region’s connective position, the lack of natural attractions, and other such factors greatly influenced the formation of their cognitive, communicational, and livelihood systems. Living in a harsh and impoverished natural environment, along with the absence of sustained contact with surrounding societies, also gave rise to a corresponding moral and behavioral system. The findings suggest that the poor and harsh geography of Hijaz—not deterministically but as a primary groundwork factor—led to the formation of a tribal structure, a livelihood based on plunder, and ultimately the frequent occurrence of prolonged wars.

Citation: Shahriari, B., Forouhi, A., and Yaghouh Nia, H. (2025). Analysis of the role of geographical and climatic features of Hejaz in shaping the social structure and the outbreak of tribal wars in the Jahiliyyah era. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 1-17.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3>

Extended Abstract

Introduction

In examining the cultural and social developments of pre-Islamic Hejaz, two prominent characteristics exist which are interconnected. One is the occurrence of numerous wars, and the second is the specific geographical and climatic features of Hejaz. Among all nations and societies, the existence of war and the occurrence of conflict is self-evident, and almost all of them have a history of it. However, in Hejaz, particularly in the Jahiliyya era (Age of Ignorance), the occurrence of successive wars and frequent conflicts expanded to such an extent that it became one of the distinctive cultural and social characteristics of this period. In such a way that, in examining and explaining the social characteristics of the pre-Islamic Jahili Arabs, the topic of 'war, conflict, and rebellion' is considered among the keywords that are at the forefront of issues. The prominence of this phenomenon is such that with the mention of the Jahiliyya period, one of the most significant interpretations that comes to mind is the intense inclination of the Hejaz inhabitants towards war and adopting the path of combat and militarism. The minor and major tribal wars in Hejaz were a phenomenon whose formation and expansion were related to various causes and factors. One of the important factors is the natural and climatic features of that region, which had a relatively great impact on the formation of social structure, political interactions, and consequently their way of life and livelihood. This matter proved influential and played a role in the emergence of wars and the occurrence of violence. Resource scarcity, heat and aridity of the air, unfavorable natural conditions, and weakness in establishing continuous communication with the surroundings caused them to be placed in a self-imposed confinement and constantly engage in clashing and confronting each other. Therefore, the role and influence of natural, geographical, and environmental features in the formation of this situation was important. This research attempts to address the influence of geographical features on the formation of the social culture of Hejaz inhabitants and its impact on the occurrence of Jahili battles.

Material & Methods

The method of this research is historical-analytical, relying on library sources (historical and geographical).

Results and discussion

In each geographical region, according to its natural resources and features, the way of life and type of livelihood of people is largely shaped in accordance with that same situation. This matter is effective in producing a specific type of behavioral patterns and socio-cultural structure, such that it also leads to the differentiation of societies. The environment is a complex and composite concept with various dimensions. The more accurately the environment and place are understood, the better the understanding of phenomena and developments that have occurred within that context. In the Hejaz region, the factor of nature (scarcity of water and fertile soil) had a great impact on shaping a specific type of behavior and social life there, which manifested in the emergence of a series of endless battles and conflicts, and the occurrence of violence and perpetual disputes. Furthermore, numerous and scattered tribes, given the limitations of favorable natural resources, existed in a fragile situation relative to one another. The Hejazi tribes and nomads, rather than thinking and acting toward establishing regular and continuous social and economic relations with neighboring nations, were engaged in repeated encroachments and raids on the border areas of surrounding states. The combination of the above factors led to the social spirit and cultural characteristics of the Arabs remaining static without dynamism or progress at that same tribal level, and the radius of their thought and understanding became confined within the narrow circle of the tribe. This self-imposed confinement rendered their social and political culture vulnerable, made their lives stagnant, and rendered inter-tribal relations fragile. The harsh and impoverished nature, the limited communication and very low level of relations of the Hejazis with neighboring nations, and the tribal life brought important consequences and effects on the

social and human issues of that region, the crystallization of which manifested in the weakness of reasoning, analysis, and problem-solving based on the tradition of dialogue for logically confronting current events. For this reason, and due to the internalization of a spirit of aggression in the pre-Islamic Jahili Arabs, in many cases, upon the occurrence of a minor issue, disputes would ignite, and conflicts would form. The Jahili Arab would forbid women, wine, and perfume until he had taken revenge on his rivals. According to the logic of the Jahili Arab, war was considered the sole and primary option by which all minor and major matters were decided. When the Jahili Arab decided on war and revenge, he imagined no way back. In current events, they considered the sword more valid and effective than any other option for resolving issues. The Ayyam al- 'Arab (Days of the Arabs) is among the subjects that was common in Hejaz during the Jahiliyya era and demonstrates the extensive wars, warlike disposition, and continuous disputes among the Arabs, such that they recall it with pride- numerous conflicts that would quickly ignite over trivial pretexts.

Conclusion

The findings of this research indicate that there was a logical and influential relationship between the geography of Hejaz and the phenomenon of war in the Jahiliyya era. The developments of Hejaz in the Jahiliyya period represent one of the most important historical junctures that clearly demonstrates the connection and influence between geographical and natural features and the formation of the livelihood system, relations, and social structure of that region. The combination and reciprocal influence of geographical and social factors caused the social structure, communication system, and livelihood of the inhabitants of Hejaz to also flow within a specific framework. The totality of natural factors such as hot and scorching climate, poor nature, scarcity of pastures and fertile lands, vast deserts, low humidity, insufficient and limited water resources, etc., left a lasting and significant impact on the formation of the social and behavioral system of Hejaz. In the harsh nature and poor environment (in natural terms), behaviors appropriate to it were also shaped. The spread of conflicts and the emergence of the phenomenon of war were among its consequences. In a situation of resource scarcity, numerous tribes, and the absence of a political structure regulating beyond the tribe, the occurrence of conflict over the possession of limited resources was natural. This issue was particularly and extensively overshadowed by the survival of the tribe. Harsh competition and constant struggle for living and survival were a reality that emerged due to natural factors and permeated their social and political culture. The natural characteristics of Hejaz caused the inhabitants of the surrounding region as well not to make effective efforts to establish continuous communication with the peripheral areas of the peninsula. In a situation of non-communication with other regions, they lived in an isolationist state, disputes arose, and minor and major conflicts developed. The lasting influence of the role of geography in creating the communication and social system of Hejaz prevented them from transcending the primary natural influences on behavior and entering new stages of social life. The result of this was the production and intensification of disputes, which manifested in the form of a series of minor and major battles and conflicts. The outcome of the resulting situation was that 'war and plunder' became manifest as a prominent phenomenon in their social life. Hostility and conflict became a usual and conventional matter in that society.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تحلیل نقش ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی حجاز در شکل‌دهی به ساختار اجتماعی و بروز جنگ‌های قبیله‌ای در عصر جاهلی

بهادر شهریاری^۱، آرمان فروهی^۲ و حسن یعقوب نیا^۳

۱- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران. b.shahriary1986@yahoo.com

۲- استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. A.Forouhi@meybod.ac.ir

۳- استادیار گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. yaghoubnia@meybod.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در پژوهش پیش‌رو، با تمرکز بر اصل «رابطه پویا و پایدار محیط و رفتار»، پدیده جنگ به‌عنوان یکی از شاخصه‌های انکارناپذیر عصر جاهلیت در حجاز موردتوجه واقع شده است. اهمیت بررسی پدیده جنگ در دوره مزبور به‌اندازه‌ای است که نقش مهمی در فهم تحولات آن دوره دارد. با عنایت به اهمیت موضوع، پرسش اصلی پژوهش آن است که عوامل طبیعی و اقلیمی چه تأثیری در زمینه‌سازی و بروز منازعات عصر جاهلی داشتند؟ در مقاله پیش‌رو، این فرض موردبررسی قرار می‌گیرد که مشخصات محیطی و ویژگی‌های طبیعی حجاز تأثیر زیادی بر تحولات اجتماعی به‌خصوص مسئله جنگ‌ها و نبردهای آنجا داشته است. روش این پژوهش، تاریخی-تحلیلی است که با اتکا بر منابع کتابخانه‌ای (تاریخی و جغرافیایی)، داده‌های مرتبط و فرض پژوهش موردبررسی قرار گرفته است. حاصل بررسی‌های پژوهش ذیل تأثیرگذاری و نه تعین‌گری محیطی نشان می‌دهد طبیعت و جغرافیای حجاز، تأثیر قابل‌توجهی در شکل‌دهی و صورت‌بندی نوع خاصی از ساختار اجتماعی و بافت سیاسی آنجا داشت. وضعیت نامساعد آب‌وهوایی و کمبود منابع طبیعی حاصلخیز، استفاده حداقلی از موقعیت ارتباطی، فقدان جذابیت‌های طبیعی و غیره، شکل‌گیری نظام اندیشگی، ارتباطی و معیشتی آنان را به میزان زیادی تحت تأثیر قرار داد. در وضعیت زندگی در طبیعت فقیر و خشن، همچنین فقدان ارتباط مستمر با جوامع پیرامون، نظام اخلاقی و رفتاری متناسب با آن نیز پدید آمد. یافته‌ها حاکی از آن است که جغرافیای فقیر و خشن حجاز، نه به‌صورت جبری، بلکه به‌عنوان زمینه‌ساز اصلی، به شکل‌گیری ساختار قبیله‌ای، معیشت مبتنی بر غارت و در نهایت وقوع پرشمار جنگ‌های طولانی انجامید.
دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴	
صص: ۱-۱۷	
واژگان کلیدی: حجاز، عصر جاهلی، جنگ‌های قبیله‌ای، جبرگرایی جغرافیایی، امکان‌گرایی.	
استناد: شهریاری، بهادر؛ فروهی، آرمان؛ و یعقوب نیا، حسن. (۱۴۰۴). تحلیل نقش ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی حجاز در شکل‌دهی به ساختار اجتماعی و بروز جنگ‌های قبیله‌ای در عصر جاهلی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۱-۱۷.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3	

مقدمه

در بررسی مقاطع تاریخی و پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و غیره، شناخت گذشته آن امری ضروری به حساب می‌آید. در غیر این صورت فهم کامل و درک صحیحی از مسائل و سیر رخدادها اتفاق نخواهد افتاد. در رابطه با تحولات صدر اسلام نیز چنانکه مشهور است هرکس روزگار جاهلیت را به‌خوبی نشناسد تاریخ تحولات اسلام را به‌خوبی نخواهد شناخت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۲۰). لذا، آشنایی با جوانب مختلف عصر جاهلی، کمک شایانی به فهم بهتر موضوعات عصر رسول‌الله (ص) خواهد داشت. در بررسی تحولات فرهنگی و اجتماعی حجاز قبل از اسلام، دو مشخصه برجسته وجود دارد که براساس فرض این نوشتار در پیوند با یکدیگر می‌باشند. یک، وقوع جنگ‌ها و نبردهای متعدد و دوم، ویژگی‌های خاص جغرافیایی و اقلیمی حجاز است. در میان تمامی ملت‌ها و جوامع، وجود جنگ و وقوع درگیری امر بدیهی است و تقریباً تمامی آن‌ها سابقه و تجربه آن را داشته‌اند ولی در حجاز و به‌ویژه در عصر جاهلی، وقوع جنگ‌ها و نبردهای پی‌درپی و منازعات مکرر، به‌اندازه‌ای گسترش یافت که به یکی از مشخصه‌های متمایز فرهنگی و اجتماعی این دوره تبدیل شد. به‌گونه‌ای که در بررسی و تبیین مشخصه‌های اجتماعی اعراب جاهلی پیش از اسلام مبحث «جنگ، درگیری و عصیان‌گری» از کلیدواژه‌هایی به حساب می‌آید که در صدر موضوعات قرار دارد. برجستگی این پدیده به‌اندازه‌ای است که با طرح دوره جاهلیت، یکی از مهم‌ترین تعبیری که به ذهن متبادر می‌گردد میل شدید حجازی‌نشینان به جنگ و اتخاذ طریق رزم و سپاهی‌گری بود. موضوع تا آنجا پیش رفت که نبردهای قبیله‌ای، به نماد عصر جاهلیت و رسم عرب تبدیل گردید (آیین‌وند، ۱۳۸۳: ۴۲). مشخصه دوم حجاز، به ویژگی‌های خاص جغرافیایی و اقلیمی آنجا مربوط می‌گردد که می‌بایست اهمیت و تأثیرگذاری آن را در ارتباط با تحولات اجتماعی آنجا نیرومند و قابل‌توجه در نظر گرفت.

جنگ‌های ریزودرشت قبیله‌ای در حجاز پدیده‌ای بود که شکل‌گیری و گسترش آن به علل و عوامل مختلفی مربوط می‌گردید. یکی از عوامل مهم ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی آنجا است که تأثیر نسبتاً زیادی بر شکل‌گیری ساختار اجتماعی، تعاملات سیاسی و در نتیجه شیوه زیست و معیشت آنان برجای گذاشت این امر در پیدایی جنگ‌ها و بروز خشونت‌ها تأثیرگذار و نقش‌آفرین واقع گردید. کمبود منابع، گرمی و خشکی هوا، وضعیت طبیعی نامساعد و ضعف در برقراری ارتباطات مداوم با پیرامون، باعث شد در یک حصر خودساخته قرار گرفته و دائماً به برخورد و تقابل با یکدیگر مشغول شوند. لذا نقش و تأثیر ویژگی‌های طبیعی، جغرافیایی و محیطی در شکل‌گیری این وضع مهم بود. این پژوهش تلاش دارد به تأثیر ویژگی‌های جغرافیایی در شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی حجازی‌نشینان و تأثیر آن در بروز نبردهای جاهلی بپردازد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

چهارچوب مفهومی بحث: رابطه محیط و رفتار

در تحقیقات علمی تأثیر موقعیت طبیعی و کیفیت عارضه‌های جغرافیایی بر شکل‌گیری گونه متفاوتی از رفتار بشر و نحوه اتخاذ روندها و رویکردهای خاص، مورد تأیید بسیاری از صاحب‌نظران است. بدیهی است زمین محل زندگی و رشد و نمو انسان و انسان متعلق به زمین و متأثر از ویژگی‌های آن می‌باشد. رابطه متقابل انسان و محیط، از موارد اساسی به حساب می‌آید که در تعریف جغرافیا موردنظر است (سلیمانی، ۱۳۷۱: ۷۶). با توجه به سرشت وجودی بشر و ماهیت تربیت‌پذیر آن، مختصات طبیعی محیطی که افراد بر بستر آن زندگی می‌کنند بر روان، اندیشه و نهایتاً رفتارشان تأثیر می‌گذارد. به‌بیان دیگر مکان، محل بدهستان پدیده‌ها و محل تأثیرگیری و تأثیربخشی متقابل پدیده‌ها می‌باشد (صرامی، ۱۳۷۸: ۵۰).

در هر منطقه جغرافیایی با توجه به امکانات و عارضه‌های طبیعی آنجا، به مقدار زیادی، نحوه زیست و نوع معیشت افراد نیز متناسب با همان وضعیت شکل می‌گیرد. این موضوع در تولید نوع خاصی از الگوهای رفتاری و ساختار فرهنگی-اجتماعی مؤثر است به‌گونه‌ای که تمایز جوامع را نیز به‌دنبال دارد. محیط مفهومی پیچیده و مرکب است که ابعاد گوناگونی دارد. به هر میزان که فهم دقیق‌تری از محیط و مکان صورت گیرد شناخت پدیده‌ها و تحولات که در بستر آن رخ داده‌اند نیز بهتر اتفاق می‌افتد. بدون شک،

^۱ طرح این مبحث به هیچ وجه به معنای این نیست که منطقه حجاز، جنگ‌محور بوده و تماماً در وضعیت نزاع و مبارزه علیه یکدیگر بسر می‌بردند بلکه وجه اساسی در حیات اجتماعی حضری و حتی قبیله‌ای آنان، سلسله فعالیت‌های اقتصادی، تجاری، دامداری و امورات روزمره بوده است ولی بروز نبرد و نزاع نیز به دلایلی که در این مقاله به یکی از آنان اشاره شده به وفور میان آنان اتفاق می‌افتاد به‌گونه‌ای که از حد و حدود متعارف فراتر بود.

محیط و رفتار از یک رابطه منطقی، پویا و قدرتمند برخوردار هستند که به‌سختی می‌توان آن‌ها را از هم تفکیک کرد. رفتار و پدیده‌های انسانی و اجتماعی را نمی‌توان مستقل از رابطه درونی آن با محیط درک کرد، و می‌بایست در بستری محیطی بررسی نمود (آلمن، ۱۳۸۲: ۲۵۲) لذا اصل رابطه و تأثیرگذاری محیط و جغرافیا بر رفتار، موضوع قابل‌تأملی می‌باشد. گرچه عوامل دیگری نیز وجود دارد که بر بروز و شکل‌گیری رفتار تأثیرگذار است.

بالتبع ویژگی‌های طبیعی و مشخصات جغرافیایی هر منطقه، نقش تأثیرگذار در پیدایی و سمت‌وسو بخشی به ساختارهای اجتماعی، فرهنگ سیاسی و تحولات تاریخی آن منطقه داشته است (عزتی ۱۳۷۰: ۲-۳). تبلور تأثیرگذاری جغرافیا و ویژگی‌های طبیعی بر فرهنگ و رفتار در سطح خرد و کلان، ایجاد رشته‌های جدید علمی نظیر انواع ژئوها و جغرافیاهای مضاف بود. لذا درک لایه‌های مفهومی محیط امری لازم است. موضوع مهم آن که توجه به عامل جغرافیا در تحولات تاریخی پررنگ و محسوس می‌باشد. مکان در کنار زمان از بنیادهای دانش تاریخ، به حساب می‌آید. هر چه به گذشته رجوع شود انسان‌ها در دامان طبیعت، بیشتر مقهور و مطیع آن بوده، شکل‌گیری اندیشه و رفتار وی به مقدار بیشتری متأثر از عارضه‌ها و پدیده‌های طبیعی بوده است.

در بررسی رخدادهای تاریخی توجه به عامل جغرافیا، امری اجتناب‌ناپذیر در تبیین تاریخی و سهم مهمی در فهم واقعی‌تر تحولات گذشته ایفا می‌نماید (بیک‌محمدی، ۱۳۷۷: ۲-۵؛ آیینوند، ۱۳۶۶: ۳۰۱-۳۰۲). ارتباط و نیاز این دو به یکدیگر تا آنجا پیش رفت که در تبیین اهمیت و ضرورت پیوند تاریخ و جغرافیا، ادعا و اظهارنظرهای مهمی مطرح شد. آسمودی (۳۴۵-۲۸۰ ق) و ابن‌خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ق) از جمله مورخان نام‌آشنای مسلمان می‌باشند که مباحث قابل‌توجهی پیرامون «پیوند تاریخ و طبیعت؛ جغرافیا به‌عنوان عامل زیرساخت در شکل‌گیری جریان‌های تاریخی، تأثیر اقلیم بر کیفیات رفتار و حالات انسان و جوامع انسانی» دارند.

در ادامه چهار مفهوم که چهارچوب محتوایی مقاله را پشتیبانی می‌نمایند تعریف می‌شود:

توانش محیطی^۱: هر قلمروی از مشخصات طبیعی و ساختار جغرافیایی برخوردار است که صرفاً ویژگی‌هایی خام و بی‌خاصیت نیستند بلکه در ارتباط با ساختار اجتماعی و رفتار بسان نیرویی تأثیرگذار نقش ایفا می‌کنند (رهنمایی، ۱۳۸۹: ۴۱). در واقع، بخش‌های غیرزنده کره زمین با بخش‌های زنده آن ارتباط دارد. دامنه اهمیت موضوع تا آنجاست که بررسی علل ظهور و ماهیت پدیده‌ها و مفاهیم، فارغ از چارچوب‌های جغرافیایی و محیطی امکان‌پذیر نیست. البته جبر جغرافیایی را نباید با توان‌های محیطی اشتباه گرفت. توان‌های محیطی و پتانسیل‌های بالقوه محیط یک واقعیت است و می‌بایست سهم شایسته و تأثیر حقیقی آن را در بررسی ساختارهای اجتماعی و تحولات تاریخی در نظر گرفت (شکوئی، ۱۳۷۸: ۲۰۱-۲۰۲؛ هاگت، ۱۳۷۳: ۲۹).

قرارگاه رفتاری: مفهوم قرارگاه رفتاری واحدی پایه برای محیط تعریف می‌کند که مرزهای زمانی و فضایی مشخصی دارد، یعنی الگوهای رفتاری که در زمان و مکانی مشخص اتفاق می‌افتند و تکرار می‌شوند. در قرارگاه رفتار این موضوع مطرح است که رفتارهای انسان در هر محیطی مرتبط و متناسب با ساختار جغرافیایی و طبیعی آن است. به بیان روشن‌تر، میان الگوی رفتاری و ظرف کالبدی وقوع آن، سازگاری و هم‌ساختی وجود دارد. جان لنگ قرارگاه رفتاری را ترکیبی پایدار از فعالیت و مکان تعریف می‌کند که در قالب فعالیت قابل تکرار و الگوی جاری رفتار مشخص است (لنگ، ۱۳۸۶: ۳۵). رابطه هم‌ساختی محیط و رفتار از اجزای اساسی تعریف قرارگاه رفتاری است که بر «تشکیل یک مکان-رفتار پایدار یا رفتار محیط پایه» مبتنی است.

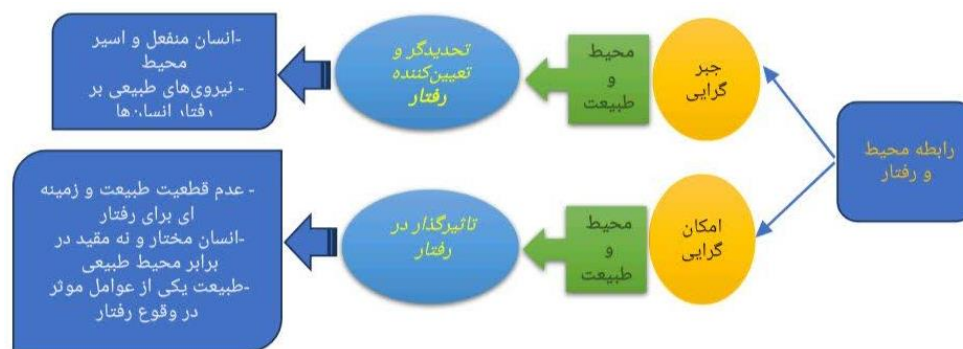
امکان‌گرایی: در ارتباط با رابطه محیط و رفتار دو نظریه کلی مطرح است، یکی جبرگرایی که باید آن را یک نظریه (آموزه) فلسفی دانست که ساختار طبیعی را «عامل قطعی و نهایی» در شکل‌دهی به رویدادهای انسانی و پدیده‌های اجتماعی می‌داند جبرگرایان بر این باورند که عوامل جغرافیایی در نوع تحولات تاریخی و پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی «نقش تعیین‌کننده و تحدیدی» دارند (شکوئی، ۱۳۷۸: ۴۶)، برخی پا را فراتر گذاشته مدعی‌اند که انسان یکسره اسیر شرایط زیستگاهی خود است و همین شرایط الگوهای

^۱ جغرافیا (Geography) علمی است که عارضه‌های طبیعی و پدیده‌های زمین را مطالعه می‌کند و به جهت اهمیت و تأثیرگذاری بالا، به سایر حوزه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، نظامی، سیاسی، ارتباطی و ... تسری پیدا کرده است. ارتباط جغرافیا با علوم دیگر ذیل جغرافیای مضاف قابل بررسی می‌باشد. همکاری متقابل و بهره‌برداری معرفتی و علمی جغرافیا از بینش، اطلاعات و ابزار سایر رشته‌های علمی (ترکاشوند و دادور، ۱۴۰۱: ۲). جغرافیای مضاف می‌باشد. در واقع، نقش سنتز فکری جغرافیا آن را در ارتباط با علوم دیگر قرار داد (ترکاشوند و دادور، ۱۴۰۱: ۷). لذا جغرافیای مضاف دانشی است که پیرامون مضاف الیه خود به توصیف و تحلیل می‌پردازد و همچنین فصل مشترک جغرافیا با سایر علوم را بررسی می‌نماید. در واقع به وجوه تعیین‌یافته جغرافیا توجه می‌نماید.

^۲ در مطالعات تخصصی، تاریخ و جغرافیا محتاج یکدیگرند و هر اندازه هم که از یکدیگر دور شوند سرانجام دور می‌زنند و دوباره به هم می‌رسند. تاریخ و جغرافیا ممزوج و ملزوم یکدیگر هستند و برای رسیدن به شناخت واقعی، باید این دو را در ارتباط با یکدیگر مطالعه کرد.

زندگی او را رقم می‌زند (علیجانی، ۱۳۷۱: ۵۴؛ نگارش، ۱۳۷۴: ۷۴). در واقع، معتقد به «سلطه‌گری و سیطره نیروهای اکولوژیکی بر رفتار آدمی» هستند و انسان را در مقابل قدرت نامریی ابزارهای محیطی و جغرافیایی منفعل ارزیابی می‌کنند. دوم، نظریه امکان‌گرایی که در مقابل جبرگرایی می‌باشد. در این دیدگاه، اعتقاد به انسان آزاد و مختار است، نه مقید. بر اساس این دیدگاه، محیط طبیعی امکاناتی در اختیار انسان می‌گذارد تا برابر با نیازهای خود از این امکانات بهره‌برداری و باعث بروز رفتار نمی‌شود، بلکه زمینه‌ای برای وقوع رفتار است و افراد بر اساس معیارهای خود دست به انتخاب زده و رفتار می‌نمایند. در نظریه مزبور عدم قطعیت نظام وقوع رفتارهای انسان و محیط مورد توجه است. آن‌ها بر این نظرند که گرچه محیط امکان تأثیر رفتار را ایجاد می‌کند اما این به معنی تأثیر حتمی نبوده، بلکه احتمال تأثیرپذیری رفتار از دیگر موضوعات نیز وجود دارد. تأثیر محیط کالبدی بر رفتار، یک تأثیر احتمالی است و برحسب ویژگی‌های محیط، احتمال وقوع رفتاری خاص در برخی از محیط‌ها نسبت به برخی دیگر بیشتر یا کمتر است. هر فرد مجموعه‌ای از انگیزه‌ها و شایستگی‌ها در خود دارد که حداقل بخشی از آن توسط محیط‌های جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی تعیین می‌شود (لنگ، ۱۳۸۵: ۱۱۴). مشخصات جغرافیایی و امکانات طبیعی نقش زیادی در محدودسازی، امکان‌بخشی و یا هدایت اهداف و انگیزه‌های انسانی دارند. امروزه این مواضع، مبنای بیشتر تحقیقات رابطه رفتار و محیط است (لنگ، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

عاملیت انسانی: این مقاله همان‌گونه که صراحتاً اشاره دارد در بررسی رابطه طبیعت و اقلیم بر تحولات اجتماعی و مشخصاً جنگ‌های حجاز مبتنی بر نفی جبرگرایی می‌باشد. در واقع معتقد به تأثیرگذاری است. در این رابطه نقش عاملیت انسان تعیین‌کننده در نظر گرفته شده است. با ذکر این توضیح که منشأ عمل خود انسان می‌باشد و کنترل و هدایت مسیر زندگی و تحولات، به فرد و توانایی آن مربوط می‌گردد (درمیان، هاشمی، ۱۴۰۳: ۲ و ۵). عاملیت به‌مثابه یک توانایی پویا و اکتسابی به حساب می‌آید که در گرو سه عنصر شناخت، میل (انگیزش) و اراده تحقق می‌یابد (باقری، ۱۳۷۵: ۲۴). نکته مهم آن که در مفهوم عاملیت، نقش محیط برجسته می‌باشد به‌گونه‌ای که تعامل مستمر میان فرد و محیط برقرار است (دیویی، ۱۳۳۷: ۲۳) و طبیعت و جغرافیا بخش مهمی از محیط می‌باشد.

شکل ۱- رابطه محیط و رفتار

پیشینه پژوهش

تاکنون در رابطه با عصر جاهلیت و مشخصه‌های آن، آثار متعددی نوشته شده است، ولی پژوهشی که به صورت مستقل و مستقیم به نقش طبیعت و جغرافیا در شکل‌گیری نظام فکری و حیات فرهنگی حجاز و تأثیر آن در وقوع نبردهای جاهلی پرداخته باشد وجود ندارد.

دادر (۱۴۰۰ ش) در مقاله‌ای نزدیک به موضوع با عنوان «مفهوم‌شناسی نمادها، سنت‌ها و رموز جنگی اعراب پیش از اسلام»، شماری از رموز و نمادهای قبل و بعد از جنگ در نزد اعراب جاهلی نظیر برافروختن آتش، بستن لواء و غیره را مورد پژوهش قرار داده و در بخش‌هایی از مقاله به ارتباط آن‌ها با طبیعت منطقه اشاره داشته است. هادی‌منش (۱۳۹۹ ش) نیز در مقاله «فرهنگ جاهلیت و تلاش‌های پیامبر (ص) در کلام امیرالمؤمنین (ع)» به تأثیر فرهنگ جاهلی در بروز جنگ‌های خونین میان اعراب اشاره نموده است. در مقاله نویسنده بر مسئله بروز جنگ‌های جاهلی تمرکز نموده و به ارتباط آن با موضوع جغرافیا و طبیعت نپرداخته است.

مطهری (۱۳۹۷ ش) نویسنده مقاله «قانون در حجاز عصر جاهلی» رواج نظام قبیله‌ای و تأثیر آن بر تعدد قانون‌های جاهلی را مورد توجه قرار داده است. برخی از مباحث نویسنده در خصوص چگونگی شکل‌گیری و رواج ساختار قبیله‌ای قابل استفاده و نزدیک به مسئله مقاله می‌باشد. دادفر (۱۳۹۶ ش) در اثر دیگری با عنوان «جنگ در نزد عرب پیش از اسلام» با تمرکز بر ایام العرب مدعی مورد نظرش را از این منظر مورد بررسی قرار داده که اعراب، "نبردها را ورزشی محبوب" دانسته‌اند و از این جهت قهرمانان قبیله از جایگاه والایی برخوردار بودند. این مقاله در رابطه با علل شکل‌گیری و تداوم جنگ در میان عرب‌های جاهلی مطالب ارزشمندی دارد ولی جنبه جغرافیا در آن کم‌رنگ است.

نصیری و زارعکار (۱۳۹۶ ش) در مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی مسئله زنده به گور کردن دختران در جزیره‌العرب عصر جاهلی» با رویکردی فرهنگ و جامعه‌شناختی مسئله دخترکشی و زنده‌به‌گور کردن دختران در عصر جاهلی را مورد توجه قرار داده و تلاش نموده ضمن پرداختن به ابعاد موضوع به چرایی این پدیده در میان اعراب جاهلی بپردازد. در لابه‌لای سطور مقاله، برخی از زوایای شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی دوران جاهلیت، در ارتباط با موضوع مقاله پیش‌روی قرار می‌گیرد. با این حال، وجه جامعه‌شناختی پررنگ و ارتباط آن با مسئله جغرافیا بیان نشده است. مقاله «تعصب قبیله‌گرایی در دوران جاهلیت؛ مفهوم و نمودهای آن»، عنوان اثری است که یوسفی (۱۳۸۷ ش) در آن گسترش موضوع تعصب قبیله‌ای در حجاز را مورد توجه قرار داده و آثار آن به‌خصوص در بروز تفرقه و اختلافات مطمح‌نظر واقع شده است. قبیله‌گرایی و تعصبات حاصل از آن، موضوعی است که در ارتباط با موضوع مقاله قابل استفاده می‌باشد.

فرض و نوآوری پژوهش

همان‌گونه که بیان گردید پژوهش‌های صورت گرفته عمدتاً در حوزه مطالعات تاریخی جنگ و ساختار قبیله‌ای می‌باشد. در این رابطه نیز آثار زیاد و ارزشمندی به رشته نگارش درآمده است. خلأ مهم آثار موجود بررسی مسئله جغرافیا و طبیعت است که از دو جهت قابل توجه می‌باشد؛ یک، مشخصات طبیعی و جغرافیایی منطقه و دوم، آثار و پیوند آن با رفتار و تحولات اجتماعی حجاز است. در بیشتر کتب و مقالات موجود به‌صورت کلی مشخصات جغرافیایی منطقه بیان شده است ولی موضوع مهم‌تر ارتباط ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی با تحولات فرهنگی-اجتماعی می‌باشد که به‌ندرت بررسی شده است.

دغدغه و تلاش اصلی مقاله مطالعه ارتباط و تأثیر جغرافیا و ویژگی‌های محیطی بر رفتارها در حجاز عصر جاهلیت می‌باشد. در این پژوهش فرضی که مورد ارزیابی قرار گرفته این است که گسترش اختلافات و بروز جنگ‌ها و نبردهای متعدد در حجاز، به‌عنوان پدیده رایج و برجسته، پیوند بسیار نزدیکی با مشخصات طبیعی و اقلیمی آن‌جا دارد. لذا تلاش شده ابعاد این موضوع بررسی شود. بررسی علل وقوع این نبردها در ارتباط با عوامل طبیعی و اقلیمی، موضوعی است که در پژوهش‌های موجود کمتر بدان پرداخته شده و در تبیین علل این جنگ‌ها توجه بیشتری به مسائل فرهنگی و اجتماعی شده است درحالی‌که نقش عوامل طبیعی در تحولات حجاز بسیار مهم و قابل توجه می‌باشد. توجه به عامل جغرافیا به‌خصوص طبیعت و اقلیم در حجاز چنانچه به‌صورت دقیق‌تر و مفصل‌تر مورد توجه قرار گیرد به فهم جامع‌تر تحولات عصر مزبور و حتی بعدازآن کمک شایانی می‌نماید. پژوهش پیش‌رو تلاش دارد به تأثیر طبیعت و جغرافیا در شکل‌گیری نوع خاصی از حیات فرهنگی و زیست اجتماعی-سیاسی عصر جاهلیت پرداخته و از این طریق وقوع نبردهای مکرر جاهلی را بررسی نماید. این امر جنبه تمایز آن با دیگر آثار می‌باشد.

بافت جغرافیایی و اجتماعی حجاز در شبه‌جزیره

شبه‌جزیره عربستان متشکل از سه منطقه، نخست، شمال و غرب (حجاز)، دوم، مرکز و شرق (صحرای عرب) و سوم، جنوب بود. مبنای این دسته‌بندی عمدتاً عامل طبیعی و جغرافیایی است. اقلیم متفاوت طبیعی در شبه‌جزیره، متناسب با آن فرهنگ اجتماعی خاصی نیز پدید آورده بود. در جنوب عربستان، وجه اجتماعی، کشاورزی، آبادانی و شهرنشینی (حضری) پررنگ بود حتی سابقه تمدنی نیز ذکر شده است (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۴، ۱۸۰). درحالی‌که در بخش شمالی شبه‌جزیره که حجاز نیز جزو آن می‌باشد

^۱ در هر منطقه و جامعه‌ای، پیوند و تاثیرگذاری عوامل متعدد، در شکل‌گیری پدیده‌ها و تحولات اجتماعی امر بدیهی است. در این رابطه اتخاذ هرگونه نگرش و ارزیابی تک‌بعدی به پدیده‌های خرد و کلان اجتماعی قطعاً خطا و نادرست خواهد بود و باعث می‌گردد فهم صحیحی از کنه و ابعاد پدیده اتفاق نیفتد. در این مقاله نیز همین امر مورد نظر است و در بررسی پدیده‌های اجتماعی حجاز به‌ویژه موضوع بروز جنگ‌ها، نقش‌آفرینی و تاثیرگذاری عوامل مختلفی باید در نظر گرفته شود در این مقاله یک جنبه آن یعنی طبیعت و جغرافیا، مورد توجه واقع شده است.

بخش عمده قلمرو آنان صحرا و بیابان بود و بیشتر قبائل، حیات بدوی، بادیه‌نشینی و صحراگردی داشتند. به واسطه طبیعت سخت و محیط خشک، کمتر در معرض ارتباط اجتماعی مداوم و فراگیر با سایر جوامع و دولت‌ها قرار داشتند. دامنه زیست اجتماعی آنان محدود و مبتنی بر روش‌های کهن بود. به همین خاطر، حجازی‌ها «با خاطری آسوده به زندگی بدوی» خود ادامه دادند (جرجی زیدان، ۱۳۳۳: ۱۵/۱). البته زندگی اجتماعی در مکه به دلیل وجود کعبه و روابط بازرگانی محدود، کمی اوضاع متفاوتی داشت، با این حال، در حجاز، حیات بادیه‌نشینی، چادرنشینی و نظام قبیله‌ای غلبه داشت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۱۹-۲۰).

مشخصات طبیعی حجاز و تأثیر آن در شکل‌دهی زندگی ساکنین

حجاز در شبه‌جزیره عربستان از نواحی محسوب می‌گردد که ارتباط تنگاتنگی میان مشخصات جغرافیایی آن منطقه و الگوهای رفتاری و ساختارهای اجتماعی آن وجود دارد. ویژگی‌های طبیعی آنجا تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری فرهنگ سیاسی و حیات اجتماعی ساکنین حجاز داشت. تأثیر و تبلور این امر در رفتارها، تحولات و ساختار اجتماعی-عقیدتی آنان نمایان گردید.

کمبود منابع طبیعی مساعد

مشخصه مهم جغرافیایی حجاز، وضعیت خاص طبیعی و اقلیمی آنجا بود. سرزمین مزبور از فقر شدید منابع طبیعی-آب کافی، هوای مساعد و خاک حاصلخیز- رنج می‌برد که برخی از مشخصات آن به شرح زیر می‌باشد:

- تبخیر شدید: بالا بودن میزان تبخیر سالانه از مجموع آب حاصل از بارندگی‌ها، به گونه‌ای که گاهی اوقات تبخیر به چندین برابر میزان بارندگی سالانه می‌رسد (کردوانی، ۱۳۹۳: ۱/۶-۷).

- کمی رطوبت و تأثیر رشته کوه‌های حجاز (سرات) در جلوگیری نمودن از ورود توده‌های سرد و مرطوب شمالی (آیین‌وند، ۱۳۸۳: ۳۷-۳۸).
- افزایش شدید دما در روز و هوای گرم و سوزان به دلیل نزدیکی به خط استوا و تابش نور خورشید با زاویه کمی نزدیک به عمود به سطح زمین (کردوانی، ۱۳۹۳: ۱/۶).

- جابجایی زیاد هوا به جهت قرارگرفتن حجاز در میان رشته صحراهای پیوسته دو قاره آسیا و آفریقا، در نتیجه وزش بادهای خشک و گرم. مجموع این موارد فقر و ضعف شدید منطقه حجاز را به لحاظ «آب»، «هوا» و «خاک مناسب» نشان می‌دهد. این امر باعث شده شبه‌جزیره و حجاز، از خشک‌ترین و گرم‌ترین مناطق دنیا به حساب آیند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۳۳). به جهت خشکی هوا، کمبود آب و بارندگی‌های نامنظم و کم، خشک‌سالی‌های طولانی و قحطی‌های مکرر اتفاق می‌افتد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۹). حجاز به جهت تأثیرپذیری از سامانه‌های پرفشار جنب حاره‌ای در استخوان‌بندی گردش عمومی جو قرار دارد (لشکری و محمدی، ۱۳۹۴: ۲-۳) از آثار آن الگوی بارشی نامنظم می‌باشد. عمده بارندگی‌ها نیز به شکل موسمی و حاره‌ای می‌باشد. در بیشتر نقاط حجاز، رود دائم وجود ندارد. به دلیل سرعت تبخیر، چاه‌ها و برکه‌ها منابع تأمین آب در این مناطق هستند (محمد صبحی، ۱۴۲۷ ق: ۶۷-۷۷). کمبود منابع آب‌های زیرزمینی و بارندگی‌ها به گونه‌ای که میزان بارندگی در حجاز، بین ۵۰ تا ۱۰۰ میلی‌متر در سال است. همچنین مجموع روزهای بارانی در بسیاری از مناطق غیرکوهستانی ۱۵ تا ۲۵ روز در سال در فصل زمستان و بهار می‌باشد (محمد صبحی، ۱۴۲۷ ق: ۱۰۷).

در برخی آیات و روایات دینی نیز وضع خاص طبیعی حجاز انعکاس یافته است. در قرآن از زبان حضرت ابراهیم (ع)، مکه، به عنوان «وادی غیر ذی‌زرع» یاد می‌شود (ابراهیم؛ ۳۷)، یعنی جایگاه خشک و بی‌حاصلی که با کم‌آبی روبروست و رویش گیاهان در آن بسیار ضعیف است (جعفریان، ۱۳۸۶: ۳۶). همچنین، داستان حضرت اسماعیل (ع)، هاجر و چاه زمزم نیز گواه وضع طبیعی آن منطقه می‌باشد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱/۴۰۹، ۴۰۸).

تأثیر کمبود منابع آب و خاک مطلوب بر حیات اجتماعی حجاز: کمبود منابع، اختلاف منافع

محدودیت منابع آب و خاک حاصلخیز در حجاز باعث گردید ساکنین منطقه با مشکلات فراوانی روبرو شوند. پیوسته برای به دست آوردن آب و چراگاه‌های نامطمئن و پراکنده در سختی و مبارزه به سر می‌بردند. زندگی و حیات قبایل و بدویان ساکن در این منطقه تلاشی سخت برای زیستن بود (منتظرالقائم، ۱۳۸۳: ۲۷-۲۸). درواقع، زندگی در صحرا و بادیه، زندگی در شرایط سخت بود.

تداوم این وضع باعث گردید تا به تدریج برای تصاحب منابع در مقابل یکدیگر قرار گیرند (پیشوایی، ۱۳۸۲: ۵۶) و کار به «جنگ و درگیری» کشیده شود. نظیر جنگ بسوس و واقعه مرسیع (ابن‌عبدالبر، ۱۹۹۲ م: ۲۰۱). درواقع، قبایل مجبور بودند برای

به‌دست‌آوردن نیازهای اولیه زندگی در رقابت دائم و مبارزه با یکدیگر قرار گیرند (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۷۲). زندگانی سخت به تعبیر قبیله‌نشینان شقاء بادیه، به‌گونه‌ای که قتل و غارت، شرط لازم برای ادامه حیات و زندگانی است. تبلور این امر در وقوع درگیری‌ها و نبردهای متراکم نمود یافت (فیاض، ۱۳۸۵: ۸). ویل دورانت این‌چنین به موضوع اشاره دارد که سطح اجتماعی و اخلاقی حجازی‌ها به‌گونه‌ای شکل گرفته بود که از فرط گرمای هوا و خشکی صحرا به تاریکی توحش افتاده بودند (نیک‌بین، بی‌تا: ۳۸).

در این رابطه زرین‌کوب اشاره دارد یکی از کارهای اصلی عرب بدوی، «جنگ» برای یافتن آب‌وچراگاه بود. جنگ‌هایی که گاهی تا چندین نسل ادامه می‌یافت و از دشمن مغلوب نشانی باقی نمی‌ماند (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۷). بادیه‌نشینان مجبور بودند معیشت خود را غالباً از راه تهاجم و غارت تأمین کنند. موضوع مهم آن که با تداوم زدوخوردهای ریزودرشت، درگیری‌ها و گریزهای مکرر، «جنگ و جنگیدن به امری معمول» درآمد.

ابن‌اثیر آورده است که «این‌گونه نبردهای کوچک، بسیار و از اندازه بیرون است، ازین‌پس جنگ‌های مشهور را شرح می‌دهیم» (ابن‌اثیر، بی‌تا: ج ۵ / ۲۴۰)، برخی از محققین شمار جنگ‌ها در حجاز را بیش از ۱۷۰۰ جنگ ذکر کرده‌اند که برخی از این جنگ‌ها، گاه تا یک‌صد سال و بیشتر به طول انجامیده بود. یعنی چندین نسل در جنگ با یکدیگر بسر می‌بردند (سبحانی، ۱۳۸۵: ۴۸-۴۹). نبردهایی که تنها نابودی دشمن باعث ختم آن می‌شد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۷). شماری از قبایل عربستان که از آن‌ها با عنوان اعراب باند، یاد می‌شود در جریان وقوع نبردهای طولانی میان‌قبیله‌ای کسی از آن‌ها باقی نماند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۸ / ۱). قبیله «عبس» و «ذبیان» از قبایل عرب بر سر یک اختلاف جزئی سال‌ها علیه هم جنگیدند و نزدیک بود که در معرض انقراض حتمی قرار گیرند (نایب زاده، ۱۳۹۱: ۲۱۴).

همچنین زندگی در شرایط سخت و زیر سایه کمبودها و با استمرار منازعات و نبردهای میان‌قبیله‌ای، باعث گردید موضوع جدیدی پدید آید قبایل و گروه‌های بادیه‌نشین «دست‌گارت به‌رومی یکدیگر» گشوده و اموال مردم را غارت می‌کردند (واقفی، ۱۳۶۹: ۵۸۸). به گفته برخی محققان، بادیه‌نشینان برای ادامه حیات و تأمین معیشت چاره‌ای جز قتل و غارت نداشتند (وتر، ۱۳۸۶: ۴۲). ابن‌خلدون آورده است که «تلاش معاش» از طریق راهزنی و غارت صورت می‌گرفت و روزی آنان در پرتوی نیزه‌ها و ربودن اموال دیگران فراهم می‌آمد. حد معینی برای غارت قائل نبودند، بلکه چشم‌شان به هرگونه ثروت یا ابزار زندگی می‌افتاد، آن را غارت می‌کردند» (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۷۹-۲۸۶).

بدوی‌ها دسته‌دسته در اطراف پراکنده می‌شدند و به غارت می‌پرداختند. وخامت اوضاع تا جایی پیش رفت که بدویان گاهی اگر جز برادر خویش، کسی را نمی‌یافتند، او را غارت می‌کردند (آیین‌وند، ۱۳۸۳: ۴۰). در نزد عرب بادیه‌نشین و در منطق حجازی، غارت و چپاول ننگ و نامشروع نبود؛ بلکه اگر قرین موفقیت بود مایه مباهات به حساب می‌آمد (گنورگیو، ۱۳۹۴: ۱۰۰). با تداوم این وضع «غارتگری و راهزنی»، به یکی از منابع درآمد بادیه‌نشینان تبدیل شد که به آن «رزیه» می‌گفتند (منتظرالقائم، ۱۳۸۳: ۲۸) قبایلی که قدرت داشتند با جبر و زور به چپاول قبایل ضعیف و همسایه می‌پرداختند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۸۵) حاصل آن - به تعبیر ابن‌خلدون - چیره شدن خوی جنگی و غارتگریانه بر آن‌ها بود (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۸۵).

منطق حیات بدوی‌گری به‌گونه‌ای شکل گرفته بود که قبیله نیرومند، حق حیات و سیطره داشت و قبیله ضعیف در معرض خطر حذف و نابودی بود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱ / ۳۵۰). در نظام جاهلی-قبیله‌ای، قانون شبه‌جنگل حاکم بود، حکمرانی از آن کسی بود که غلبه پیدا می‌کرد و سلطنت برای کسی بود که آن را به چنگ می‌آورد، «الحق لمن غلب» هر کس شمشیری برنده‌تر و بازوی نیرومندتری داشت حق و فرمان از آن او بود (برزگر، ۱۳۸۹: ۹۳) به تعبیر قبیله‌نشینان «من عز بز»، یعنی هر کسی عزت و قوت یابد دیگران را می‌درد و پاره‌پاره می‌کند (یوسفی غروی، ۱۳۸۳: ۶۲/۱). زهیربن ابی‌سلمی از شاعران عرب در این رابطه می‌گوید آن کس که با شمشیر حریم خود را پاس ندارد نابود می‌شود و آن کس که بر مردم ستم نکند مورد ستم قرار می‌گیرد (نویری، ۱۴۳۳ ق؛ ۶۲/۳).

در هنگام ظهور اسلام برآیند تحولات جاری شبه‌جزیره به‌گونه‌ای رقم خورد که به گفته لایپدوس، این منطقه غرق در بی‌نظمی و هرج‌ومرج بود و در یک بحران بسر می‌برد (لایپدوس، ۱۳۸۷: ۵۲). وجود حلف‌ها و ائتلاف‌های گوناگون نشان‌دهنده تعدد تجاوزات و درگیری‌هایی بود که جریان داشته و قبایلی در مواقعی تصمیم می‌گرفتند برای حفظ حیات و امنیت، خاتمه بخشیدن به منازعات و یا ائتلاف با هم علیه تجاوز قبایل دیگر، متحد و مؤتلف شوند. البته برخی از این رسوم در حجاز علاوه بر جنبه بازدارندگی، بعضاً

عامل درگیری‌های قبیله‌ای بوده و آن را تشدید می‌ساخت نظیر رسم ثار که انتقام خون خویشاوندان را از شخص قاتل یا اگر میسر نبود از یکی از خویشان ذکور و اعضای قبیله وی می‌گرفتند (بلاشر، ۱۳۶۳: ۳۸/۱).

همان‌گونه که اشاره شد در محدوده حجاز، عامل طبیعت (کمبود آب‌وخاک حاصلخیز)، تأثیر زیادی در شکل‌دهی نوع خاصی از رفتارها و زندگی اجتماعی آنجا گذاشت که در پیدایی سلسله نبردها و درگیری‌های نامحدود، و بروز خشونت و اختلافات دائمی، نمایان گردید. خلاء پاره‌ای بنیان‌های سیاسی و فرهنگی نظیر دولت و ... نیز بر شدت تأثیرگذاری آن افزود.

تأثیر عامل طبیعی در ایجاد ساختار قبیله‌ای

جنبه دیگری از تأثیر ویژگی‌های طبیعی حجاز بر حیات اجتماعی ساکنین آنجا در پیدایی نوع خاصی از «ساختار اجتماعی» نمود پیدا کرد. به تعبیر ابن‌خلدون در حجاز دشت‌های بی‌آب و گیاه، باعث سختی معیشت و گرسنگی شده بود (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱/۲۴۴)، در نتیجه ساکنین منطقه مجبور بودند در قالب دسته‌های کوچک و بزرگ و به‌صورت پراکنده، به گفته آلوسی، متفرق و متشتت، زندگی کنند (آلوسی، بی‌تا: ۱/۳۴۷). بر این اساس، در سرتاسر شبه‌جزیره، به‌استثنای چند شهر، حیات بدوی و نظام قبیله‌ای جریان یافت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۱۹). ساخت قبیله‌ای و قبیله‌گرایی، شاکله ساختار اجتماعی جاهلی را تشکیل داد و «نظام قبیله‌ای-عشیره‌ای» به قوی‌ترین ساختار اجتماعی-سیاسی و اصلی‌ترین رکن نظام جاهلی تبدیل گردید.

در چنین ساختاری، قبیله میثاق زندگی جمعی بود و تمامی کنش‌ها و واکنش‌های فردی و اجتماعی محکوم به «ارزش‌های قبیله» بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۳: ۱۶۰-۱۶۱). هر قبیله به‌مثابه دولت-شهر یا دولتی کوچک به‌حساب می‌آمد که همه ارکان یک دولت به جزء سرزمین محدود و ثابت را در اختیار داشت (عبدالعزیزسالم، بی‌تا: ۳۶۰). در آن زمان تأمین منافع قبیله نیز در دفاع از افراد و اعضای قبیله و تصاحب منابع آب و چراگاه خلاصه می‌شد. هیچ‌گونه قانون نظم‌دهنده و نگرش فراقبیله‌ای وجود نداشت. قبیله، وطن و مملکت اعراب شبه‌جزیره محسوب می‌گردید. نکته قابل‌توجه آن که به علت فقدان حکومت مرکزی، نهاد قانون‌گذاری هم دیده نمی‌شد؛ اما این، به مفهوم نبود «قانون» در آن زمان نیست؛ بلکه قانون‌های برآمده از قبایل وجود داشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۵۴-۵۵). بر اثر وضعیت موجود «منافع واحد دولتی» به «منافع متکثر و متعدد قبیله‌ای» درآمده بود.

از نتایج چنین وضعیتی در سرزمینی که نه پلیس داشت نه حکومت، (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۰) این بود که قبایل بیش از آن که در به‌زیستی و همزیستی با یکدیگر بزیند در موضع تقابل و تهاجم نسبت به هم قرار گرفته و در تضاد و ازهم‌گسستگی دائمی به سر می‌بردند (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۵۴-۵۵). در وضعیت فقدان ساختار حکمرانی فراقبیله‌ای، قبایل متعدد که صرفاً منافع و موقعیت خود را می‌دیدند در معرض تنش و اختلاف بودند. خروجی و پیامد این امر چیزی جز «نزاع و درگیری‌های متعدد و مستمر قومی-قبیله‌ای» نبود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/۲۹۰-۲۹۱). وضعیت مکه و یثرب و قبایل میان این منطقه گویای موضوع است. لذا شکل‌گیری بافت سیاسی-قبیله‌ای در شبه‌جزیره، بی‌ارتباط با مشخصات جغرافیایی منطقه نبود. قبایل متعدد و متفرق، با توجه به محدودیت منابع مساعد طبیعی، در وضعیت شکننده نسبت به یکدیگر به سر می‌بردند.

موقعیت ارتباطی حجاز با مناطق پیرامونی و تأثیر آن بر حیات اجتماعی

یکی دیگر از مشخصات جغرافیایی حجاز که در زمینه‌سازی وقوع نبردها و تشدید منازعات بین قبیله‌ای مؤثر واقع شد، به موقعیت جغرافیایی آنجا مربوط می‌شود. حجاز با وجود آن که از موقعیت ارتباطی خوبی برخوردار بود (حسینی، ۱۳۸۲: ۲۲-۲۳) به دلیل بیابان‌های گسترده، ریگ‌زارهای سوزان، اقلیم نامناسب، طبیعت خشک و سایر عوامل انسانی و جمعیتی، جذابیتی برای همسایگان نداشت، اصطلاحاً، «لقمه اشتهاانگیزی برای امپراتوران» نبود (فیاض، ۱۳۸۵: ۲۸) و سلاطین پیرامونی، انگیزه و تمایلی برای تصرف و حضور در آنجا نداشتند. به‌جز در موارد معدود، تلاش برای تصرف این سرزمین صورت نگرفت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۶۷؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۳۲). شماری از گزارش‌های تاریخی مشخص می‌سازد که امپراتوران و سرداران نظامی حاکم در ایران و روم، مترصد تصرف نواحی پیرامونی شبه‌جزیره بودند ولی تلاش مستمری برای دراختیارگرفتن این سرزمین نشان ندادند (هرودت، ۱۳۶۸: ۲۲۲؛ لوبون، ۱۳۵۸: ۹۳-۹۴).

هرودوت بیان داشته کوروش و کمبوجیه سراسر آسیا را به تصرف درآوردند به‌جز عربستان (هرودت، ۱۳۶۸: ۲۲۲). داستان معروفی وجود دارد مبنی بر این که «دمتریوس» سردار بزرگ یونانی به قصد تصرف عربستان وارد «پترا» (یکی از شهرهای قدیمی حجاز) شد، ساکنان آنجا به او چنین گفتند: «ای سردار یونانی چرا با ما جنگ می‌کنی؟ ما در ریگستانی به سر می‌بریم که فاقد همه‌گونه

وسایل زندگانی است، ما برای این که سر به فرمان کسی ننهیم، چنین صحرای خشکی را انتخاب نموده‌ایم. بنابراین، تحفه‌ها و هدیه‌های ناقابل ما را قبول بنما و از تصرف منطقه ما صرف نظر کن و ضمناً اگر بخواهی بر قصد خود باقی بمانی ما از همین الآن، اعلان می‌کنیم که در آینده نزدیک دچار هزاران مشکلات و مصائب خواهی شد ... (سبحانی، ۱۳۸۵: ۲۵-۲۶؛ لوبون، ۱۳۵۸: ۹۳-۹۴؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۳۲).

علاوه بر حکومت‌گران، سایر گروه‌های اجتماعی و بازرگانی ساکن در اطراف شبه‌جزیره نیز به دلایل مذکور، تمایلی جهت فعالیت و ارتباط با نواحی مزبور نداشتند (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۹). به استثنای موارد معدود و در مواقع خاص، رفت‌وآمدهای مکرر هیات‌های مختلف تجاری، سیاسی، مردمی و حتی نظامی، گزارش نشده است. در واقع ساکنین حجاز-به‌جزء گروه‌های محدود بازرگانی-چندان در معرض ارتباط و تعامل اجتماعی با ملل اطراف قرار نگرفتند (لاپیدوس، ۱۳۸۷: ۴۲).

بنابراین، با وجود آن که در طول دوره‌های تاریخی، دولت‌های متمدنی و تمدن‌های بزرگی شبه‌جزیره را احاطه کرده بود ولی ساکنین این سرزمین، روابط سازنده‌ای با همسایگان خود برقرار نداشتند بلکه نقش مخربی ایفا نمودند. قبایل و صحرانشینان حجازی، بیش از آنکه در اندیشه و اقدام جهت برقراری رابطه منظم و مستمر اجتماعی و اقتصادی با ملل همجوارشان باشند مشغول تجاوز و دستبردهای مکرر به نواحی مرزی دول اطراف، بودند. عمده مشغله دولت‌های همسایه شبه‌جزیره نیز در چاره‌جویی جهت چگونگی دفع حملات پراکنده اعراب و ایجاد دول محلی دست‌نشانده بود که نقش سپر و ضربه‌گیر ایفا نماید.

بنابراین، مجموع شرایط طبیعی حجاز و نظام اخلاقی-اجتماعی متأثر از آن در عصر جاهلیت به‌گونه‌ای رقم خورد که امکان مواجهه آنان با «جهان پیرامون و بیرون» را به‌عنوان ملتی واحد فراهم نداشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۸۱-۸۲). از آثار و نتایج این امر، گرفتار آمدن در محیط منحط جاهلی و تشدید اختلافات درون‌قبیله‌ای بود.

انزوای اجتماعی و فرهنگی

مجموع عوامل و مسائلی نظیر تأثیر عامل طبیعی در شکل‌دهی نظام اجتماع حجاز، بی‌میلی دولت‌های پیرامونی در توجه نمودن به شبه‌جزیره و به‌صورت مشخص حجاز، همچنین بی‌رغبتی قبیله‌نشینان حجاز در برقراری ارتباط سیاسی و اجتماعی و مناسبات تجاری به شکل گسترده، متداوم و فراگیر با دول و تمدن‌های همسایه و موارد دیگر، باعث گردید تا پدیده مهمی رقم بخورد و آن محصور ماندن و منزوی شدن در محدوده سرزمینی و قبیله‌ای بود. نتیجه این شد تا روحیه اجتماعی و خصوصیات فرهنگی آن‌ها بدون پویایی و ترقی در همان سطح قبیله‌ای ثابت بماند و شعاع فکر و درک آن‌ها در دایره تنگ قبیله محدود گردد. این حصر خودخواسته، فرهنگ اجتماعی و سیاسی آنان را آسیب‌پذیر کرده، زندگی‌شان را راکد و روابط میان قبایل را شکننده ساخت. نکته قابل ذکر آن که محدود ماندن در حصار منطقه‌ای باعث گردید عمده توجه و تمرکزشان به مسائل درون قبیله‌ای معطوف شود. مسئله اول و آخر، موضوع اصلی و فرعی، برای قبیله‌نشینان همه در یک قلمرو محدود و بسته خلاصه می‌شد: آب، دام، چراگاه و ضرورت تأمین و تمشیت لوازم آن. حجازی‌ها فراتر از زیست قبیله‌ای، زمینه جدید و عرصه متفاوتی در حوزه فرهنگی و اجتماعی نداشتند تا فکر، عمل و انرژی‌شان درگیر موضوعات دیگری نیز باشد. این امر با توجه به ویژگی‌هایی که در بخش‌های قبلی اشاره شد، در بلندمدت قبایل را بیش‌ازپیش در معرض درگیری و تقابل نسبت به یکدیگر قرار داد.

آثار و پیامد ویژگی‌های طبیعی و ساختار اجتماعی حجاز در بروز و تشدید جنگ و خشونت^۱

با توجه به مباحث پیشین؛ طبیعت نامساعد و فقیر، ارتباطات محدود و مناسبات بسیار پایین حجازی‌ها با ملل هم‌جوار و حیات قبیله‌ای، در مسائل اجتماعی و انسانی آن منطقه آثار و تبعات مهمی به همراه آورد که تبلور آن در ضعف قوه استدلال، تعلیل و چاره‌اندیشی مبتنی بر سنت گفتگو جهت مواجهه منطقی با پیشامدهای جاری نمایان گردید. بدین خاطر و به دلیل نهادینه شدن روحیه پرخاشگری در اعراب جاهلی (ابن فارس، ۱۳۸۹: ۴۸۹/۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۱۲۹/۱۱)، در بسیاری موارد با وقوع موضوعی جزئی، اختلافات شعله‌ور شده و درگیری‌ها شکل می‌گرفت. عرب جاهلی تا از حریفان انتقام نمی‌گرفتند زن، شراب و عطر را بر

^۱ پرداختن به نقش جغرافیا در شکل‌گیری سازمان فرهنگی و اجتماعی حجاز و از نتایج آن بروز جنگ و خشونت، صرفاً به معنای امری کاملاً مرموز و از سر تحقیر نیست. این منطقه از ویژگی‌های بسیار مثبت انسانی و اجتماعی نیز برخوردار بودند: کرم و بخشندگی، مهمان‌نوازی، جوانمردی و شجاعت، وفای به عهد، مناعت طبع، حمایت از ضعیف و درمانده و ... (ویل دورانت، ۱۴۰۱: ۴/۲۰۱).

خویشتن حرام می‌کردند. در واقع در دوران پیش از بعثت به مقدار قابل توجهی، مسیره‌های بروز خلاقیت و نوآوری در مناسبات اجتماعی و گشودن راه‌های جدید، مسدود شده بود.

بر اساس منطق عرب جاهلی، جنگ تنها و اصلی‌ترین گزینه‌ای به حساب می‌آمد که مسائل ریزودرشت با آن تعیین تکلیف می‌شد (هیكل، بی‌تا: ۱۲۰/۱-۱۲۱). برآیند تحولات جاری شبه‌جزیره در بیشتر اوقات به جنگ و درگیری ختم می‌شد. فاصله زیادی میان ایجاد یک مشکل و شروع جنگ نبود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۹۳-۲۸۹) زیرا فکر و ذهن‌شان، گزینه‌های دیگری تولید نمی‌کرد. با شعله‌ور شدن آتش انتقام‌جویی در مرد بادیه‌نشین، در انجام بدترین جنایات، پروایی نداشت (پیشوایی، ۱۳۸۲: ۵۵)، عرب جاهلی وقتی تصمیم به جنگ و انتقام می‌گرفت راه برگشتی تصور نمی‌کرد. آنان در پیشامدهای جاری، شمشیر را بیش از هر گزینه دیگری جهت حل مسائل معتبر و مؤثرتر می‌دانستند. ایام‌العرب از جمله موضوعاتی که در حجاز عصر جاهلی متداول بوده و جنگ‌های گسترده، خلق و خوی جنگی و اختلافات متداوم میان اعراب را نشان می‌دهد. به‌گونه‌ای که با افتخار از آن یاد می‌کنند، درگیری‌های پرشماری که به سرعت و به بهانه‌های واهی شعله‌ور می‌شد.^۱

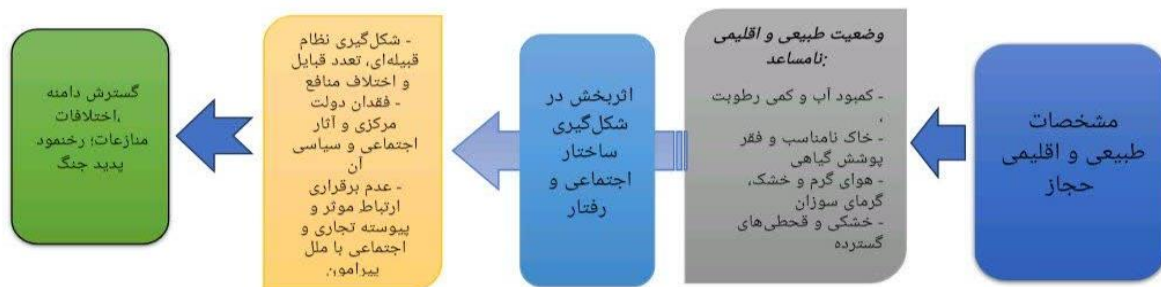
بخش قابل توجهی از جنگ‌های میان قبایل در دوران پیش از اسلام، بر سر موارد کم‌اهمیت رخ داده است. از نبردهای معروف عرب قبل از اسلام، جنگ طولانی که به «حرب داحس و غبراء» شناخته می‌شود (بیرونی، ۱۳۸۶: ۱/ ۵۵-۵۶). داحس و غبراء نام اسب روسای دو قبیله بود و سبب اختلاف گردید (ابن کلبی، ۱۳۶۴ ش: ۷۵). بر سر موضوعی جزئی و پیش‌پاافتاده، اینکه اسب کدام رئیس قبیله تندروتر است اختلاف پدید آمد قتل‌ی میان‌شان رخ داد. نهایتاً نبردی شروع شد که نزدیک به ۴۰ سال ادامه یافت و جمع بی‌شماری از طرفین کشته شدند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۱/ ۵۶۶-۵۶۷؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ ق: ۱۲۳/۱۷-۱۲۴؛ الخوارزمی، ۱۴۲۸ ق: ۱۲۰). نبرد بسوس از معروف‌ترین جنگ‌های عرب بود که میان دو قبیله بنی‌بکر و بنی‌تَغَلِبُ شعله‌ور گردید (مسعودی، ۱۳۶۵: ۱۸۴). علت جنگ این بود که شتر یکی از قبایل وارد چراگاه قبیله دیگری شد. مردان قبیله این موضوع را بی‌حرمتی دانسته تیری به پستان شتر زدند و همین امر باعث منازعه طولانی شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱/ ۹۴؛ امینی، بی‌تا، ۷/ ۲۰۴، ۲۰۵) نبردی که به گفته یعقوبی «پیوسته در میان آن‌ها بود تا نابودشان ساخت و چهل سال طول کشید» (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۸۲).

حجه‌القدر نیز به رویدادی مربوط می‌گردد که اوس و حصبه دو پسر از نهم‌بن عبید نزاری به همراه جمعی از قبیله‌شان عازم مکه بودند در راه به قبیله دیگری که آنان نیز رهسپار مکه بودند برخورد کردند و به خاطر آن که قبیله یمنی حامل پرده‌هایی برای کعبه بودند مورد غارت اوس و حصبه قرار گرفتند این خبر در ایام منی به مردم رسید بدون هرگونه تأمل و تلاشی جهت حل مسئله، تمامی قبایل به جان هم افتادند هر یک به طرفداری از دیگر برخاسته و به جنگ و تجاوز به یکدیگر پرداختند (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱۸۴). در سال‌های نزدیک بعثت، اعراب مکه به تعمیر خانه کعبه پرداختند. در پایان کار، بر سر نصب حجرالاسود، میان قریش، اختلاف افتاد. هر یک از طوایف، خواهان آن بودند که افتخار انجام این کار نصیب قبیله‌شان شود. بدون آن که در جهت کشف راه‌های دیگر، تلاش نمایند شمشیر بر روی یکدیگر کشیدند و گفتند این مسئله تنها با خون حل می‌شود. آمده است که طشت‌هایی پر از خون آوردند شمشیرهای‌شان را در خون فرو بستند و مهیای جنگ شدند، عهد کردند تا پای مرگ ایستادگی کنند (ابن‌هشام، بی‌تا: ۱/ ۱۲۶)، نزدیک بود این موضوع پیش‌پاافتاده، به نزاع و فتنه‌ای بزرگ تبدیل شود (امین عاملی، ۱۳۷۶: ۱/ ۱۹). علاوه‌براین، در سال‌های متصل به بعثت در یثرب، جنگ‌های طولانی میان دو قبیله اوس و خزرج، رخ داد که افراد زیادی کشته شدند (شراب محمد، ۱۳۸۳: ۴۹)، نبردها میان دو طرف به اندازه‌ای طولانی و خسارت‌بار گردید که زیر فشار آن به ستوه آمده و دانستند که با تداوم این وضع نابود می‌شوند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۹۵-۳۹۶). در دوره جاهلیت و متأثر از عوامل فوق، اندیشه رزمی و نظامی‌گری در میان ساکنین شبه‌جزیره و حجاز به‌اندازه‌ای وسعت یافته بود که در اشعار و ادبیات، آیین و رسوم، تقویم و حتی سال‌نگاری و گاه‌شماری آنان نمایان است (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱۸۴. بیرونی، ۱۳۸۶: ۵۵).

زندگی مردمان جاهلی سلسله‌ای از جنگ‌های پایان‌ناپذیر میان قبیله‌ای بود که با انگیزه‌های متفاوت اتفاق می‌افتاد. آنان همیشه سلاح جنگی خود را به همراه داشتند شمشیر بخشی از لباس آنان بود (گئورگیو، ۱۳۹۴: ۳۷۱) به این خاطر که همیشه خود را در موقعیت حمله، دفاع و انتقام می‌دیدند (نجفی، ۱۳۶۴: ۲/ ۲۰۵). عرب جاهلی مرگ در راه انتقام‌جویی قبیله را بر حیات با پستی و خواری برتری می‌داد. استدلال‌شان این بود خون را جز خون پاک نمی‌کند، اعراب بیابان‌گرد به هر چیز که از عمل خشونت‌آمیز خالی

^۱ تعداد آنها از ۱۲۰۰ مورد تا ۱۷۰۰ که ابوالفرج اصفهانی آن را به ثبت رسانده است (اصفهانی، ۱۴۱۵ ق: ۱۲۳/۱۷-۱۲۴).

بود به چشم حقارت می‌نگریستند (بلاشر، ۱۳۶۳: ۱/ ۲۹). لذا در دهه‌های منتهی به بعثت، قبایل در یک دور باطل از جنگ‌های قبیله‌ای-تصاحب منابع، انتقام‌گیری، راهزنی و غارت- گرفتار بودند که گویی پایانی نداشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۸۱-۸۲).

شکل ۲- مشخصات طبیعی و اقلیمی حجاز

شکل ۳- مناطق و بیابان‌های شبه جزیره

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه‌ای منطقی و تأثیرگذار میان جغرافیای حجاز و پدیده جنگ در عصر جاهلی وجود داشته است. این متن با پذیرش تأثیرگذاری و نه تعیین‌گری محیط، به وجود رابطه منطقی میان مشخصات محیط، رفتار و شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی توجه نموده است. تحولات حجاز عصر جاهلیت، یکی از مهم‌ترین مواردی است که به وضوح ارتباط و تأثیرگذاری میان ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی با شکل‌گیری نظام زیستی، روابط و ساختار اجتماعی آن منطقه را نشان می‌دهد. ترکیب و تأثیرگذاری متقابل دو عامل جغرافیایی و اجتماعی، باعث گردید ساختار اجتماعی؛ نظام ارتباطی و معیشتی ساکنین حجاز نیز در قالب مشخصی جریان یابد.

این مقاله تلاش دارد تا با توسعه و گسترش نگرش تأثیر طبیعت و اقلیم بر رفتار و حیات اجتماعی، اسباب فهم بهتر تحولات سیاسی و پدیده‌های اجتماعی قبل و بعد از اسلام را فراهم آورد. طبیعت و جغرافیای حجاز، علیرغم امکانات مطلوب ارتباطی، ولی مشخصات طبیعی نامساعدی داشت. مجموع عوامل طبیعی نظیر آب‌وهوای گرم و سوزان، طبیعت فقیر، کمی مراتع و اراضی حاصلخیز و

بیابان‌های گسترده، رطوبت کم و منابع آبی ناکافی و محدود، و موارد دیگر، تأثیر پایدار و قابل توجهی بر شکل‌گیری نظام اجتماعی و رفتاری حجاز برجای گذاشت. در طبیعت خشن و محیط فقیر (به لحاظ طبیعی)، رفتارهای متناسب با آن نیز شکل گرفت. گسترش درگیری‌ها و بروز پدیده جنگ، از نتایج آن بود. در جمع‌بندی این بحث ذکر ۳ موضوع ضروری است:

یک: بخش عمده‌ای از تکوین ساختار قبیله‌ای حجاز و عدم شکل‌گیری اجتماعات متراکم انسانی، متأثر از وضع طبیعی آنجا، کمبود آب، مراتع و منابع کافی بود. قبایل پراکنده‌ای که در وضعیت عدم وجود دولت مرکزی، به جهت اولویت و ارجحیت منافع قبیله‌ای نسبت به دیگر قبایل عمدتاً در وضعیت تنش و روابط ناپایدار نظامی قرار داشتند.

دوم: در وضعیت کمبود منابع، تعدد قبایل و عدم وجود ساختار سیاسی نظم‌دهنده فراتر از قبیله، وقوع برخورد بر سر تصاحب منابع محدود امری طبیعی بود. به‌خصوص این موضوع به طرز گسترده‌ای تحت‌الشعاع بقاء حیات قبیله قرار گرفته بود. رقابت سخت و مبارزه دائم برای زیستن و زنده ماندن، واقعیتی بود که بر اثر عامل طبیعی شکل گرفت و در فرهنگ اجتماعی و سیاسی آنان تسری یافت.

سوم: مشخصات طبیعی حجاز باعث گردید چندان مورد توجه سایر دول پیرامونی قرار نگیرد. ضمن آنکه ساکنین منطقه نیز تکاپوی مؤثری جهت برقراری ارتباط متداوم با نواحی پیرامونی شبه‌جزیره نمودند. در وضعیت عدم ارتباط با سایر نواحی، در وضعیت انزواء گونه زیست نمودند، اختلافات بروز کرد و درگیری‌های ریزودرشت توسعه یافت.

تأثیر پایدار نقش جغرافیا در ایجاد نظام ارتباطی و اجتماعی حجاز، باعث گردید نتوانند از تأثیرات اولیه طبیعی بر رفتار فراتر رفته و وارد مراحل نوین حیات اجتماعی شوند. نتیجه این امر، تولید و تشدید اختلافات بود که در قالب سلسله نبردها و درگیری‌های ریزودرشت نمایان گردید. برآیند وضعیت پدید آمده این شد که «جنگ و غارت» به‌عنوان پدیده‌ای برجسته در حیات اجتماعی آنجا متجلی گردد. خصومت و منازعه به امری معمول و متعارف در آن اجتماع مبدل شد. اعراب حجازی در مناسبات اجتماعی و مسائل پیش‌آمده، بیش از آن که بر تفاهم و تعامل تمرکز نمایند، بر استفاده از ابزارهای خشونت‌آمیز رغبت بیشتری نشان دادند. با تشدید جنگ‌های فرسایشی و منازعات مستمر، عملکرد بی‌منطق تقویت گردید. می‌توان ادعا کرد جنگ به یک ابزار متعارف و حتی مطلوب در پیشبرد مقاصد سیاسی و اجتماعی اعراب حجاز تبدیل شده بود.

منابع

- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (۱۹۹۲ م). الاستیعاب. محقق علی محمد. بیروت: دارالجلیل.
- ابن الاثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۵ ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر.
- ابن الاثیر، عزالدین علی. (بی‌تا). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه عباس خلیلی. تهران: موسسه مطبوعات.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۷۵). تاریخ ابن خلدون. مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن فارس، ابوالحسن احمد. (۱۳۸۹). معجم مقاییس اللغه. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. مصر: شرکه مکتبه و مطبعه الحلبی.
- ابن کلبی، هشام بن محمد. (۱۳۶۴). الاصنام. تحقیق احمدزکی پاشا. ترجمه محمدرضا جلالی نایینی. تهران: نشر نو.
- ابن منظور. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م). لسان العرب. تصحیح امین محمد عبدالوهاب، محمدالصادق العبیدی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن هشام. (بی‌تا). السیره النبویه. تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعرفه.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن‌الحسین. (۱۴۱۵ ق). الأغانی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- امین‌عاملی، سید محسن. (۱۳۷۶). سیره معصومان. ترجمه علی حجتی کرمانی. تهران: سروش.
- امینی، عبدالحسین. (بی‌تا). الغدیر. ترجمه جمعی از نویسندگان. تهران: بنیاد بعثت.
- آرمسترانگ، کارن. (۱۳۸۳). محمد؛ زندگی‌نامه پیامبر اسلام (ص). ترجمه کیانوش حشمتی. تهران: حکمت.
- آلتمن، ایروین. (۱۳۸۲). محیط و رفتار اجتماعی. ترجمه علی نمازیان. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- آلوسی، محمودشکری. (بی‌تا). بلوغ الارب فی معرفه احوال العرب. بیروت: درالکتب العلمیه.
- آیینه‌وند، صادق. (۱۳۸۷). علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باقری خسرو. (۱۳۷۵). انسان به منزله عامل: بحثی تطبیقی درباره نقش پیش‌فرض‌ها در روانشناسی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ویژه کنفرانس انسانشناسی.
- بزرگر، ابراهیم. (۱۳۸۹). تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران. تهران: سمت.
- بلاشر، رژی. (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات عرب. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: موسسه مطالعاتی و تحقیقات فرهنگی.
- بیگ‌محمدی، حسن. (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۶). آثار الباقیه. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۷۶). تاریخ سیاسی اسلام. تهران: جاویدان.
- پیشوایی، مهدی. (۱۳۸۲). تاریخ اسلام از جاهلیت تا رحلت. قم: دفتر نشر معارف.
- ترکاشوند، زهرا و دادور فضیله. (۱۴۰۱). تحلیل تأثیر مطالعات میان رشته‌ای بر پویایی علمی جغرافیا. فصلنامه جغرافیا. انجمن جغرافیایی ایران. ۲۰ (۷۵)، ۲۰-۱
DOI: 20.1001.1.27833739.1401.20.75.1.3
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۶). آثار اسلامی مکه و مدینه. تهران: نشر مشعر.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۰). تاریخ اسلام دوران پیامبر (ص). محقق و مصحح: علیرضا بن عبدالله. تهران: اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی.
- حاجی بابایی، مجید، دادفر، سجاد. (۱۴۰۰). مفهوم‌شناسی نمادها، سنت‌ها و رموز جنگی اعراب پیش از اسلام. مطالعات تاریخی جنگ. ۵ (۱۷)، ۴۷-۷۴.
DOR: 20.1001.1.25887033.1400.5.3.4.3
- حسینی، بهاء‌الدین محمد. (۱۳۸۲). باده‌ناب. سندج: انتشارات کردستان.
- الخوازمی، محمد بن أحمد. (۱۴۲۸ ق). مفاتیح العلوم. محقق و مصحح عبدالأمیر اعمش. بیروت: دارالمناهل.
- دادفر، سجاد. (۱۳۹۵). جنگ در نزد عرب پیش از اسلام. مطالعات تاریخی جنگ. ۱ (۱)، ۱۹-۴۴.
DOR: 20.1001.1.25887033.1395.1.1.2.5
- درمیان، علی‌جان و هاشمی سیدجلال. (۱۴۰۳). بررسی هندسه مفهوم عاملیت انسان در دیدگاه جان دیویی و پیامدهای تربیتی آن، فصلنامه آموزش‌پژوهی نوین. ۱۰ (۳۹)، ۶۰-۶۶.
- دورانت، ویل. (۱۴۰۱). تاریخ تمدن. ترجمه ابوطالب صارمی. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- دیویی جان. (۱۳۳۷). بنیاد نو در فلسفه. ترجمه صالح ابوسعیدی. تهران: اقبال.
- رنجبر باروق زهرا، قنوتی عزت‌الله، کمانرودی کجوری موسی و علی احمدآبادی. (۱۴۰۲). بررسی نقش ژئومورفولوژی در ارزیابی توان محیطی توسعه شهری با استفاده از روش امتیازدهی منطق ترجیح مبتنی بر GIS. فصلنامه پژوهش‌های ژئومورفولوژی کمی. ۱۱ (۴)، ۸۴-۱۰۸.
DOI: 10.22034/gmpj.2022.361915.1379
- رهنمایی، محمدتقی. (۱۳۸۹). توان‌های محیطی ایران. تهران: انتشارات دانایی توانایی.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین. (۱۳۹۳). تاریخ صدر اسلام. تهران: سمت.
- زریاب‌خویی، عباس. (۱۳۸۸). سیره رسول‌الله. تهران: سروش.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۷). بامداد اسلام. تهران: امیرکبیر.
- زیدان، جرجی. (۱۳۳۳). تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهرکلام. تهران: امیرکبیر.
- سالم، عبدالعزیز. (بی‌تا). تاریخ الدوله العربیه منذ عصر الجاهلیه حتی سقوط الدوله الامویه. بیروت: دارالنهضة العربیه.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). فروغ ابدیت؛ تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم (ص). قم: بوستان کتاب.
- سربندی فراهانی معصومه، بهزادفر مصطفی. (۱۳۹۳). کیفیات محیطی موثر بر قرارگاه رفتاری در فضاهای سبز و باز محلی، فصلنامه مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۲ (۵)، ۱۰۱-۱۱۵.
- سلیمانی، محمد (۱۳۷۱). ماهیت و قلمرو علم جغرافیا. تهران: سمت.
- شراب، محمد حسن. (۱۳۸۳). المعالم الأثریة. تهران: مشعر.
- شکوئی، حسین. (۱۳۷۸). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- صالح، احمدعلی. (۱۳۷۵). حجاز در صدر اسلام. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مشعر.
- صرامی، حسین. (۱۳۷۸). علیت محیطی، جغرافیا. مجله اطلاعات جغرافیایی. ش ۳۰.
- عبدالحمید، محمد صبحی. (۱۴۲۷ ق). أطلس المملكة العربیة السعودیة و العالم. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- عزتی، عزت‌الله. (۱۳۷۰). ژئوپلتیک. تهران: سمت.
- علیجانی، بهلول. (۱۳۷۱). ماهیت و قلمرو علم جغرافیا. تهران: سمت.
- فیاض، علی اکبر. (۱۳۸۵). تاریخ اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قرآن کریم.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار. تهران: امیرکبیر.
- کردوانی، پرویز. (۱۳۹۳). مناطق خشک (ویژگی‌های اقلیمی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گئورگیو، کنستان ویرژیل. (۱۳۹۴). محمد پیغمبری که از نو باید شناخت. ترجمه ذبیح الله منصور. تهران: زرین.
- لاپیدوس، ایرام. (۱۳۸۷). تاریخ جوامع اسلام. ترجمه علی بختیاری زاده. تهران: اطلاعات.
- لشکری حسن و زینب محمدی. (۱۳۹۴). اثر موقعیت استقرار پرفشار جنب حاره‌ای عربستان بر سامانه‌های بارشی در جنوب و جنوب غرب کشور. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، ۴۷ (۱)، ۷۳-۹۰.
DOI: 10.22059/jphgr.2015.53679
- لنگ، جان. (۱۳۸۶). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لوبون، گوستاو. (۱۳۵۸). تاریخ تمدن اسلام و عرب. ترجمه سید هاشم حسینی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۶۵). التنبیه والإشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مطهری، حمیدرضا. (۱۳۹۷). قانون در حجاز عصر جاهلی. سخن تاریخ. ۱۲(۲۷)، ۸۷-۱۰۰.
- منتظرالقائم، اصغر. (۱۳۸۳). تاریخ اسلام تا سال چهلیم هجری. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان و سمت.
- نجفی، محمد باقر. (۱۳۶۴). مدینه شناسی. تهران: شرکت قلم.
- نصیری، محمد، زارعکار، حسین. (۱۳۹۶). تحلیل جامعه‌شناختی مسئله زنده به گور کردن دختران در جزیره العرب عصر جاهلی. فصلنامه پژوهش های تاریخی ایران و اسلام. ۱۱ (۲۰)، ۱۹۷-۲۱۴. DOI: 10.22111/jhr.2018.3697
- نگارش، حسین. (۱۳۷۴). جبرگرایی یا دترمینیسم. فصلنامه علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان. س ۱، ش ۱.
- نویری، شهاب‌الدین احمد. (۱۴۲۳ ق). نه‌ایه الأرب فی فنون الأدب. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیة.
- نیکبین، نصرالله. (بی‌تا). اسلام از دیدگاه دانشمندان غرب. دفتر مذهبی سیمان و فارسیت دورود.
- واقدی، محمد بن عمر. (۱۳۶۹). المغازی. ترجمه محمود مهدوی‌دامغانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وتر، زاهر. (۱۳۸۶). آیین نبرد در عصر پیامبر (ص). قم: زمزم هدایت.
- هادی منش، ابوالفضل. (۱۳۹۹). فرهنگ جاهلیت و تلاش‌های پیامبر اسلام (ص) در کلام امیرالمومنین (ع). مبلغان. ۲۱ (۲۵۷)، ۷-۲۰.
- هاگت، پیتر. (۱۳۷۳). جغرافیای ترکیبی نو. ترجمه شاپور گودرزی نژاد. تهران: سمت.
- هرودت. (۱۳۶۸). تواریخ. ترجمه با حواشی وحید مازندرانی. تهران: دنیای کتاب.
- هیکل، محمد حسین. (بی‌تا). زندگانی محمد (ص). ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی.
- یوسفی، عثمان. (۱۳۸۷). تعصب قبیله گرایی در دوران جاهلیت؛ مفهوم و نمودهای آن. فروغ وحدت. ۴ (۱۳)، ۳۴-۴۳.
- یعقوبی، احمد ابن‌واضح. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- یوسفی غروی، محمد هادی. (۱۳۸۳). تاریخ تحقیقی اسلام. قم: موسسه امام خمینی (ره).

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.